

اداره کل کتابخانه های عمومی سیستان و بلوچستان

اداره امور کتابخانه ها و همکاری ها

دوره آموزشی

آشنایی با اسناد، نسخ خطی و نقایس چاپی

مدرس:

رضا محمود پور

دستنامه شناخت نسخ خطی ، کتب چاپ سنگی و چاپ سربی

برای کتابداران

فهرست مطالب

عنوان	شماره صفحه
۱- مقدمه.....	۵
۲- شناخت کتابهای خطی، چاپ سنگی و چاپ سربی.....	۵
۱-۲- نسخ خطی.....	۵
۲-۲- چاپ سربی.....	۷
۳-۲- چاپ سنگی.....	۸
۴-۲- گراور یا افست.....	۱۰
۳- ویژگیهای ظاهری نسخ.....	۱۱
۱-۳- جلد.....	۱۱
۱-۱-۳- انواع جلد.....	۱۲
۲-۱-۳- اندازه جلدها.....	۱۴
۴- تزئینات.....	۲۱
۱-۴- جدول کشی.....	۲۱
۲-۴- دندان موشی.....	۲۱
۳-۴- انگ.....	۲۱
۴-۴- تشعیر.....	۲۱
۵-۴- تذهیب.....	۲۱
۶-۴- نگارگری.....	۲۲
۷-۲-۴- کمند.....	۲۲

۲۲.....	۸-۲-۴- کتیبه.....
۲۵.....	۳-۴- خطوط بکار رفته در کتابت و چاپ نسخ.....
۲۵.....	۱-۳-۴- خط کوفی.....
۲۵.....	۲-۳-۴- خطوط ششگانه.....
۲۵.....	۳-۳-۴- خط نسخ.....
۲۶.....	۴-۳-۴- خط ثلث.....
۲۶.....	۵-۳-۴- خط نستعلیق.....
۲۶.....	۶-۳-۴- خط شکسته نستعلیق.....
۲۹.....	۵- عوامل تخریب کتب خطی و چاپی.....
۳۰.....	۶- توصیه های حفاظتی برای نگهداری کتب خطی و چاپی.....
۳۴.....	فهرست تصاویر.....
۳۶.....	فهرست منابع.....

راهنمای شناخت کتابهای خطی، چاپ سنگی و چاپ سربی برای کتابداران

با توجه به موجودی کتابهای کمیاب، قدیمی و تاریخی در مجموعه کتابخانه های نهاد کتابخانه های عمومی کشور و احتمال وجود چنین آثاری در میان مجموعه های اهدایی، اقدام به شناسایی، تفکیک و نگهداری در شرایط بهینه در گام نخست و فهرست نویسی، اسکن و مرمت در گام بعدی، ضروری به نظر می رسد. از طرفی کتابهای خطی، چاپ سنگی، سربی، گراور و افسست به دلیل گذر زمان در بیشتر موارد دارای ظاهری بسیار فرسوده و تخریب شده می باشند و گاهی به اشتباه به عنوان کتابهای وجینی از مجموعه جداسازی می شوند؛ به منظور پیشگیری از وقوع چنین مواردی و برای آشنایی با ویژگیهای این آثار کتابچه راهنمای حاضر در ۸ بند تهیه و تنظیم شده است.

۱- مقدمه:

واژه کتاب در معنای عام کلمه مشتمل است بر کنده کاری های قبل از تاریخ روی تخته سنگ ها، نوشته های روی استخوان و شاخ گوزن، پوست های نقاشی شده، کنده کاری های روی صدف، خطوط و نقش های نظر قربانی ها، حکاکی های روی چوب، لوحه های فلزی و بسیاری مصنوعات دیگر که انسان ها از دیرباز برای ثبت و انتقال افکار خود به نسل های بعدی استفاده کرده است.^۱

مصری ها در حدود سه هزار سال پیش برای اولین بار از برگ نوعی گیاه مخصوص به نام پاپیروس که در کناره رود نیل می روید، برای ثبت مطالب استفاده می کردند که به دلیل نوع فن آوری جزو کاغذ نماها طبقه بندیمی شود چراکه از کوبیده شدن نوارهای پاپیروسی کناره هم قرار گرفته به وجود می آمد.

۲- شناخت کتابهای خطی، چاپ سنگی و چاپ سربی

امروزه آنچه از شنیدن کلمه کتاب به ذهن می رسد ساختاری شامل سه بخش کاغذ، نوشته ها (شامل نشانه ها، آرایه ها و ...) و جلد است که به صورت های نسخ خطی یا دستنویس، چاپی شامل چاپ سنگی، سربی، گراور و افست در دسترس هستند که در ادامه به توضیح هر یک پرداخته می شود:

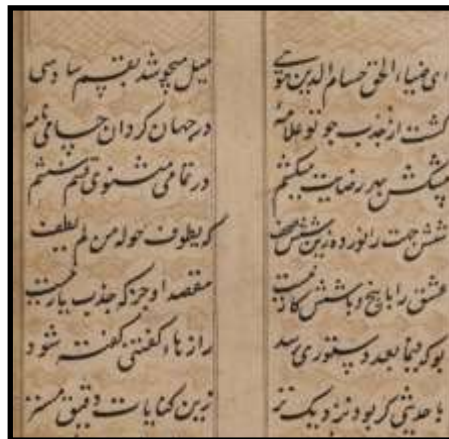
۱-۲ - نسخ خطی

نسخه خطی عبارت است از هر دستنوشته که دارای ساختار ظاهری " کتاب " باشد. در مورد زمان نگارش و کتابت نسخه ها هیچ محدوده ای وجود ندارد چنانکه بسیاری از آثار پدید آمده در اواخر دوره قاجار امروزه برای ما حکم نسخه خطی دارد. حتی دستنویس ها و آثار جدیدتر نیز همین حکم را دارد^۲ نظیر دیوان اشعار آقای نظامی تبریزی، شاعر معاصر که در مخزن خطی کتابخانه مرکزی تبریز نگهداری می شود و به دست ایشان کتابت شده است.

۱- آفت ها و آسیب های مواد کتابخانه، نیکنام، مهرداد، دبیرخانه هیأت امنای کتابخانه های عمومی کشور، ۱۳۷۱، ص.۳.
۲. نسخه شناخت (پژوهشنامه نسخه شناسی نسخ خطی فارسی)، صفری آق قلعه، علی، میراث مکتوب، ۱۳۹۰، ص.۳.

تصویر ۱: برهان
قاطع، ۱۱۵۹ق،
کتابخانه مرکزی تبریز

تصویر ۲: مثنوی معنوی، قرن ۱۱ق،
کتابخانه مرکزی تبریز

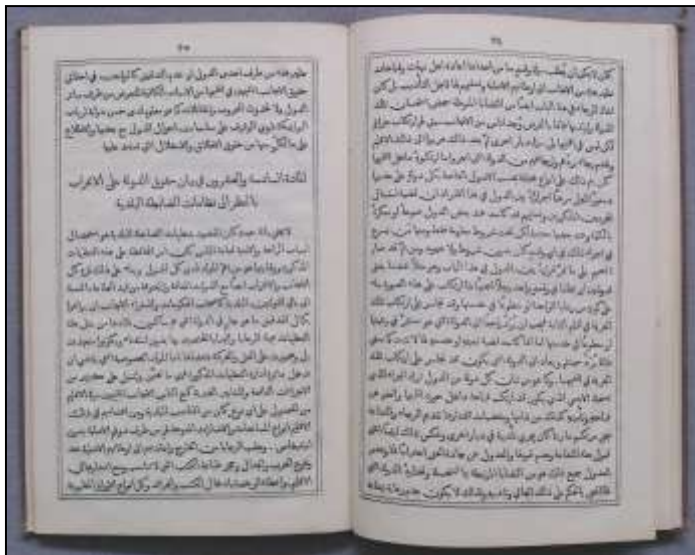
۲-۲- چاپ سربی:

در سال ۱۴۴۰ میلادی، فن چاپ به صورت رسمی به ثبت رسید و انجیل معروف به ۴۲ سطری توسط گوتنبرگ بین سال های ۵۶- ۱۴۵۳ میلادی به چاپ رسید. با ابداع این شیوه امکان چاپ مطالب گوناگون ربا سرعت و دقت فراهم شد.^۱

چاپ به وسیله حروف سربی متحرک، روش نسبتاً ساده‌ای است که در آن کاغذ روی صفحه‌ای متشکل از حروف برجسته سربی و آغشته به مرکب فشرده می‌شود و بر اثر فشار، حروف بر صفحه کاغذ نقش می‌بندد، چاپ سربی نامیده می‌شود.^۲

در زمان شاه عباس صفوی در سال ۱۰۵۰ قمری پس از کوچ ارامنه به اصفهان در کلیسای وانک در جلفای اصفهان اسقفی به نام خاچاتور گیسارتی چاپخانه ای دایر کرد که برای اولین مرتبه در ایران با حروف و وسایل ابتدایی توسط کشیشان ساخته شده بود و در آن کتابی به زبان ارمنی به نام ساغوس یا زبور داوود چاپ کردند. اما متأسفانه ایرانیان تا حدود ۱۵۰ سال اقدامی برای ایجاد چاپخانه فارسی نکردند.

دستگاههای چاپ سربی اولین بار در زمان فتحعلیشاه به دست ولیعهد او عباس میرزا و فرستادگان او به سایر کشورها برای تحصیل زبانهای خارجی و علوم جدید وارد ایران شد. چاپخانه حروف سربی فارسی - عربی در سال ۱۲۳۲ قمری به دست میرزا زین العابدین تبریزی وارد ایران شد و نخستین بار کتابفتح نامه نوشته میرزا عیسی قائم مقام فراهانی در سال ۱۲۳۴ قمری چاپ شد. دومین کتاب رساله جهادیه بود در سال های ۳۹- ۱۲۳۸ قمری به چاپ رسید.^۳

لا محنتی باله حيث كان المقصود بتطبيقات الصحافة البلدية هو استكمال اسباب الراحة والامنية لعامة الناس كان امر المحافظة على هذه التطبيقات المذكورة ووقايتها هو من امم المبادئ كل الدول وبنه على ذلك لزم كل الاجاب والاقرب ايضا مع الدول المعانة والمعترقة من قيد الطاعة بالتمسك الى باقي التوارث البلدية كما معاهب الحكومات والسفراء الاجاب ان يراعوا بكمال التدقيق ما هو جار في الدولة التي هم ساكنون بلادها من مثل هذه التطبيقات بحلة الرعايا والبراء المحضين بها بدون استثناء ويكونوا متعبدين بل بجمهوريين على العمل والحركة بقتضاها. اما المبادئ الخصوصية التي يتقضي ان

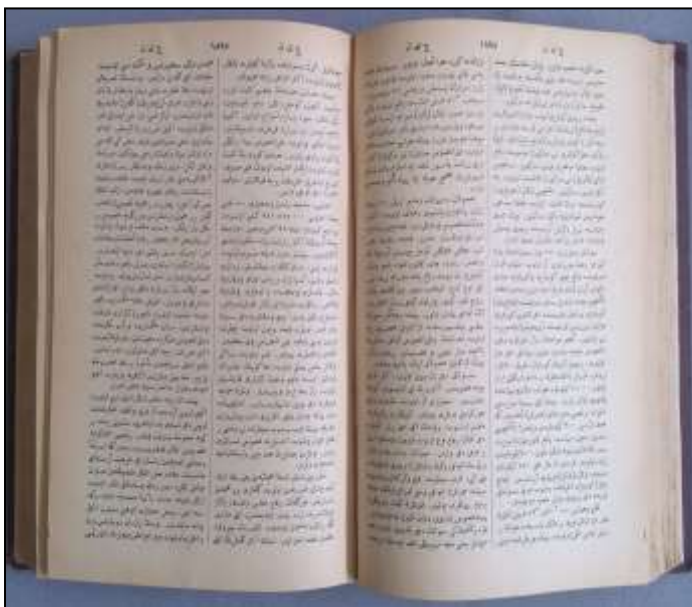
تصویر شماره ۳:
حقوق الامحر،
۱۸۷۳ م،
کتابخانه مرکزی
تبریز

۱- شیمل، آنه ماری، خوشنویسی اسلامی، شایسته فر، مهناز، موسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۱، ص. ۱۴.

۲- چاپ سربی <https://fa.wikipedia.org/wiki/>

۳- تاریخ چاپ و چاپخانه در ایران (۱۰۵۰ قمری تا ۱۳۲۰ شمسی)، میرزای گلپایگانی، حسین، گلشن، ۱۳۷۸، ص. ۱۱.

اولیوب، مثلاً فلبرده ماننی و حال استقبال و انبات
 و نقی و اسطرده اعراب آریجه رطاب کله لک علاوه سیه
 افاده اولندیفندن، اوکر نسی اول ظن ایلدیکی قدر
 مشکل اولیوب، آجبقی تحریری بل کوجدر. ابتدای
 حالده چین خطی مصر که هر و غلیف خطی کی افاده سی
 مراد اولتان مواد و اشیا بل رسی چیزمکنن عبارت
 بوئمش ایکن، مرور زمانه و شکل لر رسم اولدقلری
 آکلشله جتی قدر تبدل ایدوب، مختلف و عنبت

تصویر شماره ۴:
 قاموس الاعلام،
 ۱۳۰۸ق.، کتابخانه
 مرکزی تبریز

۲-۳- چاپ سنگی:

کلمه لیتوگرافی یا چاپ سنگی از ترکیب دو واژه یونانی لیتو به معنی سنگ و گرافی به معنی نوشتن گرفته شده است. این تکنیک به عنوان شیوه ای از چاپ هم سطح توسط آلویس زنفلدر نمایشنامه نویس آلمانی در سال ۱۷۹۶ میلادی ابداع شده و در دهه های نخست قرن نوزدهم از طریق روسیه به ایرانیان معرفی شد.

چاپ سنگی نوعی چاپ مسطح بوده که با استفاده از روش مختلط فیزیکی و شیمیایی بر اساس دفع متقابل آب و چربی اختراع شد و در آن از سنگ آهک استفاده می شده است. متن و تصاویر مورد نظر در چاپ سنگی با یک جوهر مومی و چرب بر سطح سنگ منتقل شده، با استفاده از مواد شیمیایی - تیزاب - آن را برجسته می نمودند و سپس تصاویر یا نوشته ها روی کاغذ چاپ می شدند.^۱

زنه فلدر در آزمایش های خود از مرکب لیتوگرافی، صمغ عربی، ترابانتین و تیزاب استفاده می کرد. وی با تحقیقات خود صنعت چاپ سنگی را پایه ریزی کرد که نقطه عطف بسیار مهمی برای صنعت چاپ بود. در آغاز استفاده از سنگ مرسوم شد و سپس به دلیل سنگینی و شکنندگی سنگ و ... صفحات مسی به عنوان جایگزین مناسب در نظر گرفته شدند.^۲

^۱ - چاپ سنگی فارسی از نگاه شرق شناسان، مهاجر، شهروز، بیکره، ۱۳۹۱، ص. ۳۵-۲۸.

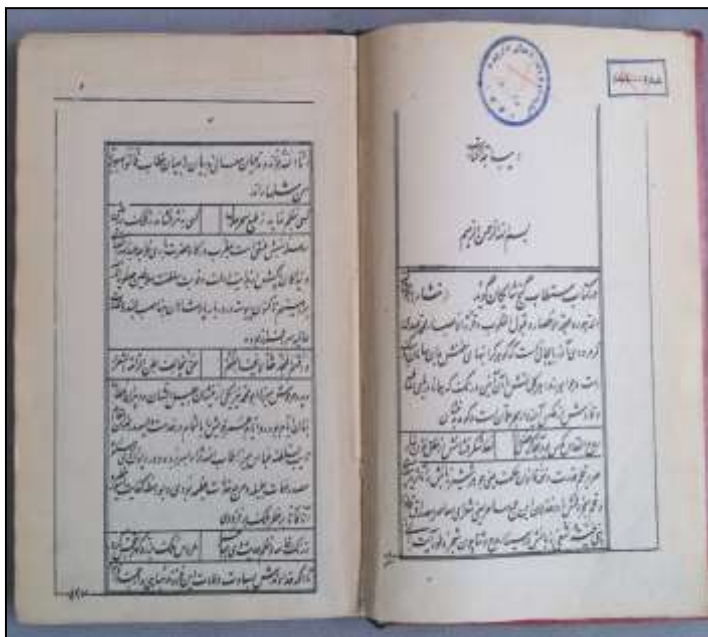
^۲ - شیمیل، آنه ماری، خوشنویسی اسلامی، شایسته فر، مهناز، موسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۱، ص. ۹۶.

چاپ سنگی در ایران نخست در تبریز با تلاش و پیگیری های میرزا صالح شیرازی دایر شد. کتاب نخست قرآنی بود که در سال ۱۲۴۸ قمری و بعد از آن کتاب زادالمعاد در سال ۱۲۵۱ قمری به چاپ رسید.^۱

میرفردون مستخرج نژاد
بدست من آن نامه پهلوی
دل او مراست این کار کرد
درینا که شاه از جهان جیب
ز بس در دلم شد زانده چرخ
از آن چشمه بستانی که بود
که سالها پیش است داری
نوی یافت چون به خبری
بشنامه بهوشم که کار کرد
بروین کوه پال من در دست
نبرد اتم سوی شهنشاه
روان آب دوش چو زانده

تصویر شماره
:۵
شاهنامه،
۱۳۲۲ق.
کتابخانه مرکزی
تبریز

کسی نظم نماید ز طبع سحر جلا
کسی به شرفش اندر کفایت درین
سلسله نبش فتنی است بمغرب درگاه حضرت باری خواجه عبدالمصطفی
و نیاکان پاکش از بدایت دولت و نوبت سلطنت سلاطین صفویه ایام
بر اینهم تاکنون پیوسته در دربار پادشاهان بنیامین بنده و مقام
عالیه سراندر زبده

تصویر شماره
:۶ دیوان نثار
تبریزی،
۱۳۲۴ق.
کتابخانه مرکزی
تبریز

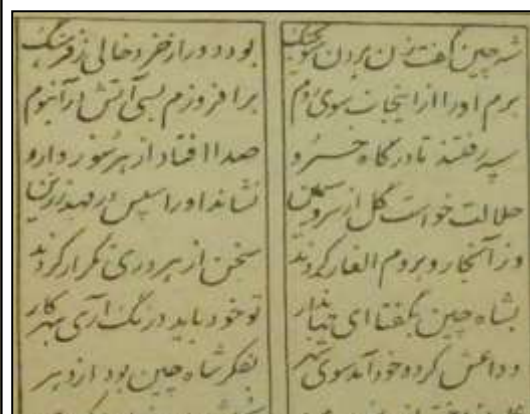
^۱ - تاریخ چاپ و چاپخانه در ایران (۱۰۵۰ قمری تا ۱۳۲۰ شمسی)، میرزای گلپایگانی، حسین، گلشن، ۱۳۷۸، ص. ۱۴.

۲-۴- گراور یا افست:

در سال ۱۹۴۰ میلادی شخصی به نام رابل حین کار در چاپخانه نیوجرسی به صورت اتفاقی با انتقال تصویر روی سطح پوششی سیلندر دستگاه چاپ، باعث ایجاد دگرگونی جدیدی در روش چاپ شد. از این زمان به بعد سیلندر رابط (لاستیک) در ماشین چاپ استفاده شد و چاپ افست شکل گرفت. شخصی به نام هرمان در سالهای ۱۲-۱۹۰۷ میلادی دستگاه چاپ افست را ارتقاء داد.^۱

اساس عملکرد سیستم چاپ افست همانند لیتوگرافی بر اصل جدایی آب و چربی استوار است. در این تکنیک نوشته و عکس را بر سطح لاستیکی یک استوانه (سیلندر) گردان برگردانده و سپس آن را با فشار استوانه دیگر روی کاغذ چاپ می‌کنند.^۲ با استفاده از خاصیت دفع آب و چربی سطح زینک را با ماده حساسی پوشانده می‌شود تا پس از تاباندن نور به زینک، بخشهای روشن و تاریک ایجاد شود. قسمتهایی که باید مرکب را به خود بگیرند (بخشهای قابل چاپ) چربی و سایر بخشها آب را به خود جذب می‌کنند به این ترتیب با یک فرایند فتوشیمیایی عمل چاپ انجام می‌شود. ماشین های افست به دو گروه کلی ورقی و رول تقسیم می‌شوند که تفاوت آنها در شیوه تامین کاغذ است.^۳

چاپ افست نوعی از چاپ است که نگراورسازی در ایران بعد از نشر روزنامه‌های متعدد رونق گرفت. اولین گراورسازی در ایران را یک متخصص آلمانی آغاز کرد و بعدها شاگردان وی خود استادکاران برجسته‌ای شدند که از آن جمله می‌توان مهدی مصورالملک را نام برد.^۴

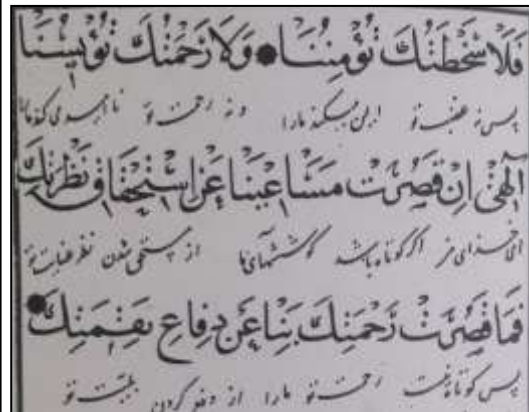
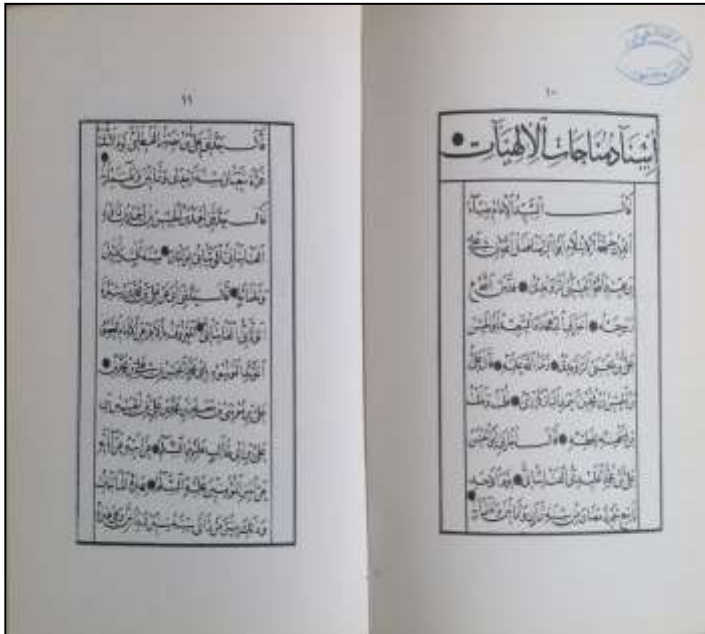
تصویر شماره ۷:
کلیات فلکناز و
خورشید آفرین و
سروگل،
۱۳۳۰ ش.
کتابخانه مرکزی
تبریز

– شیمیل، آنه ماری، خوشنویسی اسلامی، مهناز شایسته فر، مؤسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۱، ص. ۹۸.

^۲ – سلیمی، همایون، لیتوگرافی (چاپ سنگی)، چارسوی هنر، ۱۳۸۸، ص. ۳۴.

^۳ – پورتر، آلبرت، چاپ افست، راهنمای کار با ماشین های ورقی، حمید لباف، آتش، ۱۳۷۸، ص. ۱۴.

^۴ – چاپ دستی <https://fa.wikipedia.org/wiki/>

تصویر شماره
۸: المناجات
الآلیهات،
۱۳۸۱ق.،
کتابخانه مرکزی
تبریز

۳- ویژگیهای ظاهری نسخ

۳-۱- جلد

در فرهنگ و تمدن ایران، هنر جلدسازی به عنوان یکی از رشته های مهم هنر کتاب آرایی و کتاب سازی محسوب می شود. هنرمند جلدساز با بهره گیری از مواد و مصالحی متنوع چون چرم، مقوا، رنگ و ... و نیز روشهای اجرای مختلف نظیر ضربی، سوخت، معرق، روغنی و ... اقدام به ساخت انواع پوشش های حفاظتی برای اوراق می کردند.

قدیم ترین جلدهای ایرانی مربوط به اواخر قرن هفتم و اوایل قرن هشتم هجری است. هنر جلدسازی در قرن نهم هجری به وسیله جلدسازان و صحافان مکتب هنری هرات به اوج خود رسید و به صورت یک هنر ایرانی در آمد. در این دوره صحافان کتابخانه ها بهترین و زیباترین کتابها را با خط بسیار زیبا وبا مذهب کاری و نقاشی و جلدهای قیمتی به وجود آوردند و این نتیجه جنبش هنری بود. در این دوره ما شاهد خلق شکل ها و قالب های هنری فراگیر در سراسر بخش های عظیم جهان اسلام هستیم.^۱

^۱ - <http://www.cgie.org.ir/fa/news/۱۰۶۲۱۰>

۳-۱-۱- انواع جلد

ابتدایی ترین انواع جلد‌ها شامل دو قطعه چوبی یا چرم ساده هستند که در دو طرف اوراق قرار می‌گیرند. بعدها استفاده از خود چرم برای ساخت جلد‌های چرمی اولیه یا یک لایه متداول شد. پس از ساخت مقوا در اواخر قرن ۳ ق. استفاده از آن برای استحکام و دوام بیشتر روکش های چرمی ساده یا با تزیینات مختلف متداول شد.

انواع چرم های به کار رفته - پوست بز، گاو، گوسفند و گاهی خر و شتر- بسته به نوع حیوان و شیوه عمل آوری به نام های میشن، تیماج، شبرو و ساغری شناخته می شوند. انواع جلد‌های چرمی شامل جلد‌های چرمی ساده، ضربی، سوخت، معرق، مشبک و زرکوب می باشند.

جلدهای چرمی ساده یا بدون تزئین هستند یا خطی جدول مانند محیط دور جلد را احاطه می کند.

برای ساخت جلد‌های ضربی از قالب های نر و ماده فلزی (برنجی، فولادی و ...) برای انداختن نقش روی چرم (لچکی، ترنج و سرترنج دارای نقوش اسلیمی و ختایی) استفاده می شود به این صورت که چرم میان دو قالب قرار گرفته و با زدن ضربات یکنواخت، نقش به چرم منتقل می شود. در صورت استفاده از قالب های داغ شده این تکنیک سوخت نامیده می شد. با گذشت زمان استفاده از ورق طلا برای تزئین جلد‌ها مرسوم شد. بعد از اجرای اولیه نقش، ورقه ای از طلا نیز به کمک همان قالب ها روی نقش چسبانده شده و در اصطلاح زرکوب خوانده می شود. گاهی نیز پودر طلا را به کمک قلم مو به بخشهای مختلف جلد اعمال می کردند.^۱

جلدهای معرق همانطور که از اسمشان پیداست از قرار دادن تکه ها و باریکه های چرمی به رنگ های مختلف کنار هم و ایجاد نقوش مختلف ساخته می شوند. برای ساخت جلد‌های چرمی مشبک ابتدا چرم دوپوسته شده - دولایه درونی و بیرونی چرم از هم جدا می شود- و سپس با اجرای طرح دلخواه روی چرم و برش و حذف بخشهای اضافی، چرم مشبک به دست می آید که با عموماً با قرار دادن بر روی سطح رنگی سعی بر افزایش جلوه آن می شود.

از جمله دیگر انواع جلد های بکار رفته جلد‌های روغنی هستند که مراحل ساخت آن شامل آماده کردن مقوای دو طرف جلد با یک بتونه، صیقل دادن آن، نقاشی بر روی زمینه آماده شده و پوشاندن سطح با روغن جلا یا روغن کمان می باشد.

ساخت جلد‌های پارچه ای در دوران صفویه شروع شده و در دوره های زندیه و قاجاریه فراوانی و تنوع یافتند. استفاده از انواع پارچه های گلدوزی، مخمل، زری دوزی و ترمه برای تجلید مرسوم بوده است.

---

^۱ - عتیقی، مهدی، مختصری درباره جلدسازی و نقدی بر کتاب جلدسازی ایرانیان، میراث، فضانامه نقد کتاب، سال اول، شماره ۳ و ۴، پائیز و زمستان ۱۳۹۳، صص. ۲۷۴-۲۶۷.

در دوران زندیه و بالآخر قاجاریه ساخت جلد‌های کاغذی با استفاده از کاغذهای شومیز، معمولی دست ساز یا ماشینی متداول شد.^۱

---

^۱ - جلدسازی ایرانیان از سلجوقیان تا قاجار، رستمی، مصطفی، فرهنگستان هنر، ۱۳۹۲، ص. ۱۱-۴۴.

۳-۱-۲- اندازه جلد‌ها

به اندازه طول در عرض اوراق نسخه کلمه "قطع" اطلاق می‌شود. از جمله قطع‌های رایج عبارتند از:

- ❖ **قطع سلطانی یا تیموری:** با ابعاد 40×30 سانتیمتر. بیشتر نسخه‌های نفیسی را که برای شاهان و شاهزادگان در دوره تیموریانداست‌نساخ می‌شد، در این قطع می‌ساختند. نمونه مشهور آن شاهنامه بایسنقری موجود در کاخ گلستان تهران است که ابعاد تقریبی آن همین اندازه است. این قطع در اواخر عصر مغولان و اوایل عهد تیموریان، برای کتاب‌های خطی در ایران رواج یافت.
- ❖ ت که به این جهت آن را قطع تیموری نیز می‌گویند. طول و عرض تقریبی آن 30×40 سانتیمتر است.
- ❖ **قطع رحلی:** در ابعاد بیش از 35×25 سانتیمتر که به انواع کوچک، متوسط، و بزرگ تقسیم می‌شود. این قطع را به این جهت «رحلی» می‌گویند که هنگام خواندن کتاب دارای قطع رحلی، آن را بر روی چهارپایه چوبی یعنی رحل - قرار می‌داده‌اند. قطع مزبور دارای اندازه‌های تقریبی زیر است:

رحلی کوچک: طول ۴۲، عرض ۲۷ سانتیمتر

رحلی متوسط: طول ۵۰، عرض ۳۰ سانتی‌متر

رحلی بزرگ: طول ۶۰ و عرض ۳۰ سانتی‌متر، عموماً نسخه‌های کتاب‌هایی چون قرآن مجید، مثنوی مولوی، شاهنامه فردوسی که در مجالس و محافل قرائت و خوانده می‌شده، در این قطع بوده‌است.

- ❖ **قطع وزیری:** در گذشته دارای سه اندازه کوچک (به طول و عرض تقریبی 15×21 سانتیمتر)، متوسط (16×24) و بزرگ (20×30) بوده‌است.

❖ **قطع نیم‌ربعی:** با ابعاد 18×10 یا 17×9 سانتیمتر

- ❖ **قطع خشتی:** از کهن‌ترین قطع‌های نسخه‌های خطی است به طول و عرض همسان و برابر، به شکل مربع، که طول و عرض آن مساوی است و در سده‌های نخست تمدن اسلامی بسیار رایج بوده‌است. هم‌اکنون اغلب برای کتاب‌های کودکان استفاده می‌شود.

- ❖ **قطع جیبی:** این قطع که در گذشته به قطع «بغلی» شهرت داشته‌است دارای طول و عرض تقریبی 5×7 سانتی‌متر است.

- ❖ **قطع بیاض یا بیاضی:** از جانب طول آن باز و بسته می‌شده و شیرازه‌بندی آن از طرف عرض‌آوردن بوده که در میان نسخه‌نویسان و کتاب‌سازان به بیاض شهرت داشته‌است. قطع بیاضی منسوب است و مخصوص به بیاض‌ها که بیشتر کتب ادعیه، زیارات و مجموعه‌های ادبی (که به خواستاشخاص فراهم می‌آمده) به هیأت مذکور صحافی و جلد می‌شده‌است.^۱

^۱ - قطع کتاب / <https://fa.wikipedia.org/wiki>

کتاب خطی، چاپ سنگی، سری، گراور و افست از نظر مشخصات ظاهری نظیر انواع جلد‌ها، قطع و ... شبیه همدیگر

هستند.

جلدهای چرمی ساده

تصویر شماره ۹: مجموعه عهد، قرن ۱۳ق.، کتابخانه مرکزی تبریز

تصویر شماره ۱۰: مثنوی عبیدی، قرن ۱۱ق.، کتابخانه مرکزی تبریز

تصویر شماره ۱۱: صورت معاهدات دولتی، قرن ۱۳ق.، کتابخانه مرکزی تبریز

تصویر شماره ۱۲: بیاض در ادعیه، ۱۲۷۲ق.، کتابخانه مرکزی تبریز

جلدهای چرمی ضربی، زرکوب

تصویر شماره ۱۳: برهان قاطع،
۱۱۵۹ق، کتابخانه مرکزی تبریز

تصویر شماره ۱۴: دستورالوزراء، قرن
۱۲ق، کتابخانه مرکزی تبریز

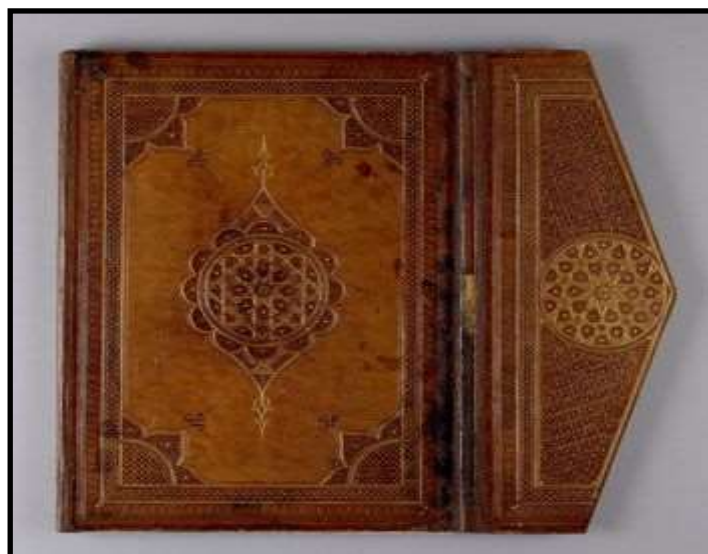

تصویر شماره ۱۵: دیوان انوری،
۲۶۶ق، کتابخانه مرکزی تبریز

جلدهای چرمی با تزئینات مختلف و سرطبل یا لبه برگردان (سرطبل اغلب در جلدهای ایرانی دیده می شود و زیانه ای است که در امتداد جلد افزوده شده و اوراق لبه کتاب را محفوظ نگه می دارد)

تصویر شماره ۱۶: دیوان فریدالدین عطار،
حدود ۱۶۰۰م، موزه متروپولیتن

تصویر شماره ۱۷: قرآن، ۱۴۲۹ م، کتابخانه چستربیتی

تصویر شماره ۱۸: جلد چرمی، مشبک کاری شده دارای سرطبل، قرن ۱۶ م، موزه
هنری لوس آنجلس

جلدهای روغنی (لاکی)

تصویر شماره ۲۰: یوسف و زلیخا،
۱۰۱۷ق.، کتابخانه مرکزی تبریز

تصویر شماره ۱۹: زادالمعاد،
۱۱۶۳ق.، کتابخانه مرکزی تبریز

جلدهای پارچه ای

تصویر شماره ۲۱: رفیق الغریب،
۱۳ق.، کتابخانه مرکزی تبریز

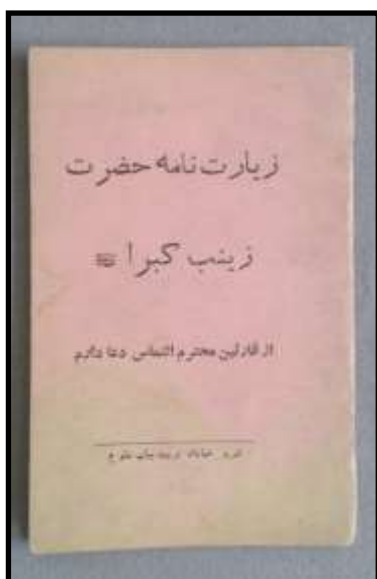

تصویر شماره ۲۲: سیاست نامه،
۱۳۲۷ق.، کتابخانه مرکزی تبریز

تصویر شماره ۲۳: رساله در علم شیمی،
۱۳۰۸ق.، کتابخانه مرکزی تبریز

جلدهای مقوایی

تصویر شماره ۲۴: زیارت نامه حضرت زینب،
[بی تا]، کتابخانه مرکزی تبریز

تصویر شماره ۲۵: مناهج الايمان،
۱۳۷۲ق.، کتابخانه مرکزی تبریز

جلدهای کاغذی

تصویر شماره ۲۶: رسائل عزالدین عاملی،
۹۶۶ق.، کتابخانه مرکزی تبریز

تصویر شماره ۲۷: تهذيب اصلاح المنطق،
اوایل قرن ۸ق.، کتابخانه مرکزی تبریز

جلدهای گالینگور (ساده، ضربی و زرکوب)

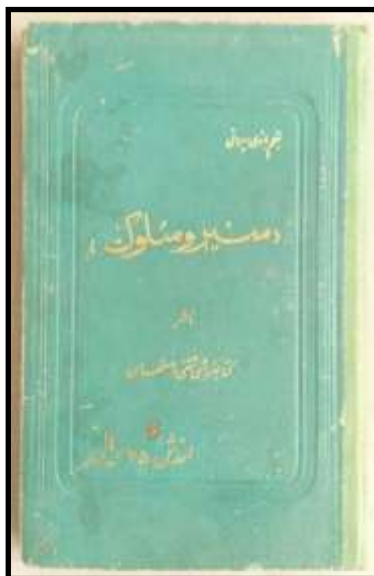
تصویر شماره ۲۸: دیوان نثار تبریزی،
۱۳۲۴ق.، کتابخانه مرکزی تبریز

تصویر شماره ۲۹: قاموس الاعلام،
۱۳۰۸ق.، کتابخانه مرکزی تبریز

تصویر شماره ۳۰: راهنمای نجات از مرگ
مصنوعی، [بی تا] کتابخانه مرکزی تبریز

تصویر شماره ۳۱: سیر و سلوک،
۱۳۶۳ق.، کتابخانه مرکزی تبریز

۴-۲- تزئینات

در این قسمت به توضیح مختصری درباره شیوه های مختلف تزئینات کتاب می پردازیم:

۴-۲-۱- جدول کشی

جدول خطی است که برای تزئین حاشیه و اطراف نقاشی ها و زیبایی قطعات خوشنویسی با طلا و سایر رنگ ها از قبیل سیاه، لاجوردی و... کشیده می شود. جدول کشی دارای نظم و اصولی خاص بوده و ترتیب جدول ها بسته به نوع اثر و با توجه به مطالب متن در نظر گرفته می شود.

۴-۲-۲- دندان موشی

حرکات زنجیره ای ریزی که به دندان موش شبیه اند و برای جلوه زمینه طلا کاری و بر آمدن خطوط متن ترسیم می شد. قاعده خاصی نداشته و به ذوق هنرمند بستگی دارد.

۴-۲-۳- انگ

نوعی نقاشی است شبیه تشعیر که در حاشیه صفحات کتابهای خطی اجرا می شد. انواع گوناگونی دارد اما اجرای کلی آن به این طریق است که ابتدا طرح مورد نظر را بر روی کاغذ پیاده کرده و با یک وسیله تیز می برند. سپس این طرح را بر حاشیه کاغذ گذاشته با فوتک رنگ را پاشیده و اطراف طرح را با طلا قلم گیری می کنند.^۱

۴-۲-۴- تشعیر

در لغت از شعر می آید به معنی مو و به تصاویر حیوانات و طیور بسیار ریز که با زر و گاهی با دیگر رنگ ها درحاشیه اوراق کتاب یا قطعات کشیده باشد، گفته می شود.

در آغاز دوره صفویان در برخی آثار دیده شده که نقاش پس از قلم گیری اشکال با زر، زیر و روی برگ ها، گل ها و اندام حیوانات را با پرداز آب طلا تزئین نموده است.^۲

۴-۲-۵- تذهیب

در لغت به معنی زر اندود کردن و طلا کاری است و در عرف کتاب آرای به نقوش انتزاعی (اسلیمی ها و سایر نقوش گل و بته) گفته می شود که با طلا و دیگر رنگ ها اجرا شده اند. در اصل تذهیب برای تزئین سر فصل کتاب به خصوص قرآن در سده

^۱ - مجرد تاکستانی، اردشیر، راهنمای نقاشی و کتاب آرای در ایران، آستان قدس حضرت معصومه، ۱۳۷۲، ۸۹-۷۲.

^۲ - مایل هروی، نجیب، کتاب آرای در تمدن اسلامی، موسسه چاپ و انتشار آستان قدس رضوی، تابستان ۱۳۷۲، ص. ۵۹۷.

های نخست هجری آغاز شد. انواع اشکالی که در این شیوه تزئین به کار می رفت همانند نگاره ها به تدریج تحول یافته و کاملتر شد. از ویژگیهای چشمگیر تذهیب دوره صفوی اسلیمی ها و قندیل های ابر است. در این دوره نقوش هندسی از سر لوحه ها بر چیده شد و فقط یک طرح با زمینه مستطیلی که با اشکال شرفه ای درهم تافته شده بود اجرا می شد.

۴-۲-۶- نگارگری

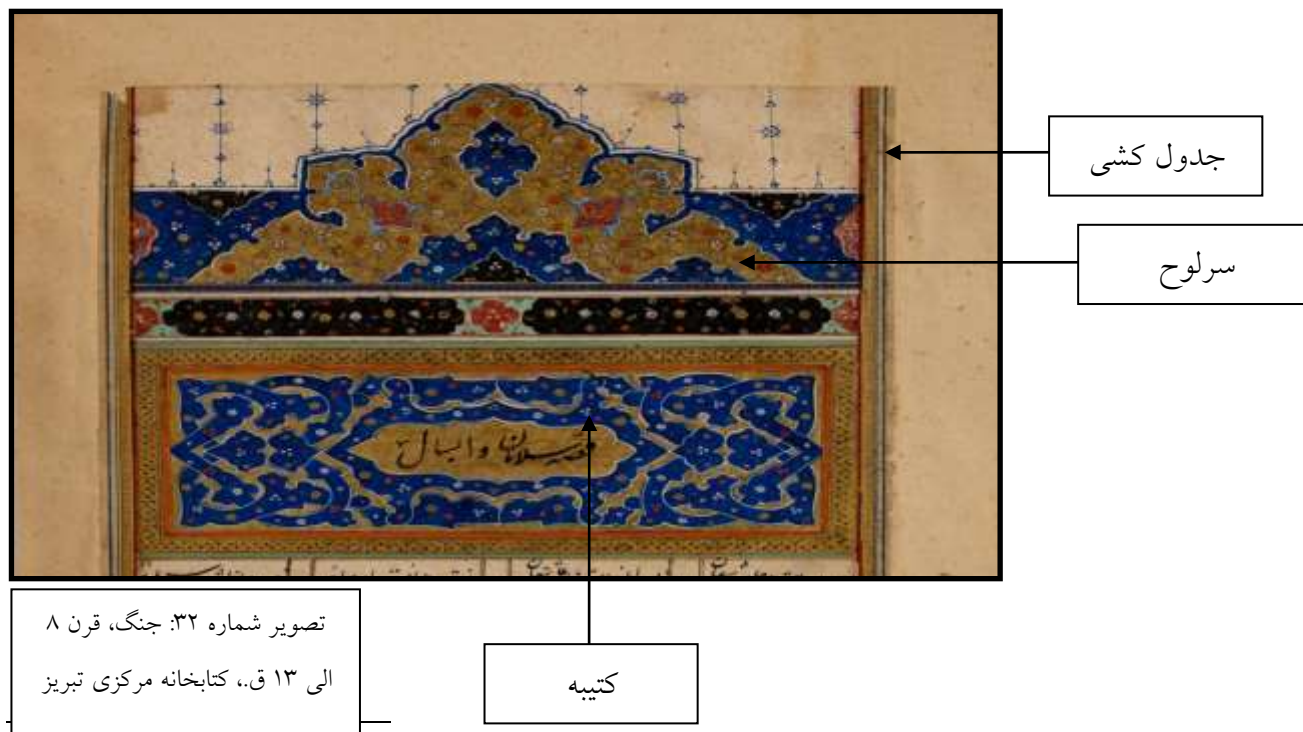
این کلمه در سالهای اخیر به عنوان معادلی برای کلمه مینیاتور به کار برده می شود. مینیاتور در اصل کلمه ای است که اروپاییان در گذشته برای تزئینات اجرا شده با سرب قرمز استفاده می کردند.

۴-۲-۷- کمند

به خطوط مستقیم می گویند که به غیر از طرف عطف کتاب از سه سمت دیگر جدول را محصور می کند. در ابتدا برای ترسیم آن از مرکب سیاه استفاده می شد اما بعدها از خطوط زرین یا الوان با تحریر مشکی در طرفین نیز استفاده می کردند.

۴-۲-۸- کتیبه

در نسخه آرایبی به شکل مستطیل ساده، یا مذهب و مرصع گفته می شود که کتاب آرایان در سر سوره ها برای نسخه های قرآنی و سرفصل های دیوان های شعر و دیگر نگارش ها استفاده می کردند.^۱

تصویر شماره ۳۲: جنگ، قرن ۸
الی ۱۳ ق.، کتابخانه مرکزی تبریز

کتیبه

^۱ - فریدونی، حسنعلی؛ عمادی، مرجان، بررسی عناصر فهرست نویسی نسخه های خطی و تعاریف آنها، نشریه الکترونیکی شمس، ۱۳۹۰، دوره ۳، شماره ۱۲ و ۱۳.

نگاره (مینیاتور)

تسعیر

تصویر شماره ۳۳ : شاهنامه، [بی تا]،
مجموعه پرینستون

دندان موشی

تصویر شماره ۳۴: قطعه خوشنویسی از
مرقع حاج محمدنخجوانی، کتابخانه مرکزی
تبریز

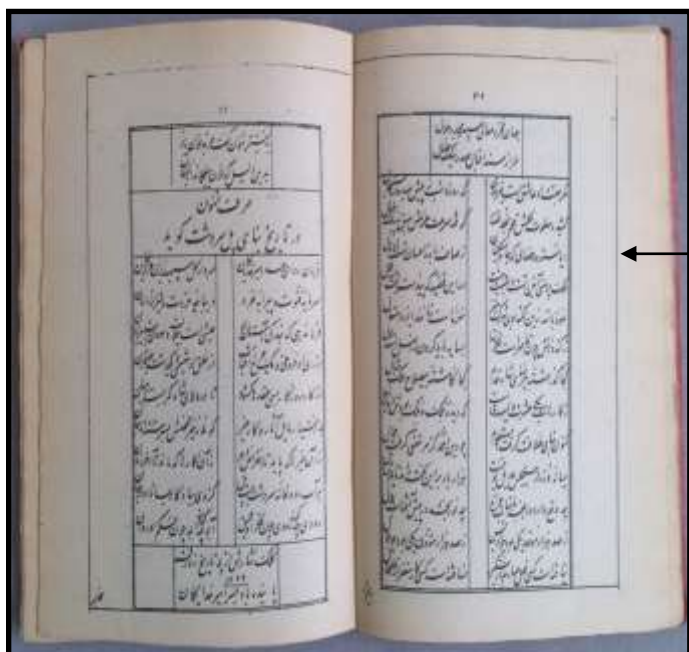

زرافشان

ابر و باد

تصویر شماره ۳۵: دیوان مراثی
بایسنقر میرزا، ۱۳۳۶ق.، کتابخانه
مرکزی تبریز

کمند

تصویر شماره ۳۶: دیوان نثار
تبریزی، ۱۳۲۴ق.، کتابخانه
مرکزی تبریز

۴-۳- خطوط بکار رفته در کتابت و چاپ نسخ

پس از زبان، خط را می توان مهمترین اختراع بشری دانست که قدمت آن به بیش از پنج هزار سال پیش می رسد. تاریخ زبان و خط در ایران را به سه دوره می توان تقسیم کرد: دوره نخست تا پایان پادشاهی هخامنشیان (۳۳۰ ق.م)، دوره دوم از سلوکیان و اشکانیان تا پایان ساسانیان (۶۵۱ ق.م) و دوره سوم از ورود اسلام به ایران تا دوره کنونی.^۱ اصول نوشتاری کنونی ایران برگرفته از الفبای عربی است و بنا به تحقیقات انجام شده ایرانیان بعد از فراگیری اصول و قواعد زبان عربی تحت تأثیر خطوط قبلی و بنا به ذوق خود تغییراتی را در خط عربی ایجاد نمودند. ویژگیهای برجسته ایرانیان بیشتر در خطوط تعلیق، شکسته تعلیق، نستعلیق و نیز شکسته نستعلیق دیده می شود.^۲

انواع خطوط برای کتابت نسخ خطی و چاپ سنگی کوفی، خطوط شش گانه، نستعلیق و شکسته نستعلیق است.

۴-۳-۱ خط کوفی: به مدت ۵ قرن بعد از استیلای اعراب در ایران، خط کوفی اساساً برای کتابت قرآن و کارهای تزئینی در بناها و عمارات، ظروف و کتب مختلف استفاده شد.^۳ در آغاز این خط بدون نقطه و حرکه بود و اولین کسی که حرکات را به صورت نقطه ابداع کرد ابوالاسود دثلی (ف. ۱۰۱-۶۹ ق.) و پس از او خلیل بن احمد فراهیدی (ف. ۱۷۵ ق.) بود. خط کوفی دارای سه نوع ساده، تزئینی و بنایی (معقلی) می باشد.^۴

۴-۳-۲ خطوط ششگانه: این خطوط عبارتند از: نسخ، محقق، ریحان، ثلث، توقیع و رقاع. بنابر منابع این خطوط از کوفی منشعب شده توسط ابن مقله (ف. ۳۲۸ ق.) تکمیل شده و پس از او علی بن هلال معروف به ابن بواب (ف. ۴۱۳ ق.) در تطبیق خطوط با قواعد هندسی و ... نقش برجسته ای داشته است. از میان این خطوط امروزه نسخ و ثلث همچنان کاربرد خود را حفظ کرده اند.

۴-۳-۳ خط نسخ: پرکاربردترین خط در نسخه نویسی، خط نسخ است که به تدریج در قرن چهارم مورد توجه بیشتر قرار گرفت و به جهت سهولت در نوشتن نزد اهل کتاب معروف شد، به همین جهت ناسخ سایر خطوط شد و به خط نسخ

^۱ - قلیچ خانی، حمیدرضا، درآمدی بر خوشنویسی ایرانی، فرهنگ معاصر، ۱۳۹۲، ص. ۱۲.

^۲ - یارشاطر، احسان، خوشنویسی (از سری مقالات دانشنامه ایرانیکا)، متین، پیمان، امیرکبیر، ۱۳۸۴، ص. ۲۱.

^۳ - ر.ک. همان. ص. ۲۷.

^۴ - فضائلی، حبیب الله، اطلس خط، سروش، ۱۳۹۱، صص. ۱۴۹-۱۵۰.

شهرت یافت.^۱ از مزیت های برجسته این خط جلوه بسیار زیاد تناسب در آن است و حروف و کلماتش با هم هماهنگ و یکدست می باشد. به سادگی خوانده می شود.^۲

۴-۳-۴- خط ثلث: این خط برگرفته از سبکی به نام خط جلی یا شاهانه است که برگرفته از کوفی بود. خصوصیت عمده خط ثلث برتری و تفوق دوایر و حرکات آرام و نرم قلم است. در ایران از قدیم الایام تا کنون برای عناوین سوره های قرآنی، عناوین کتاب ها، سرفصل ها و بالای کاشی کاریها استفاده می شده است.^۳

۴-۳-۵- خط نستعلیق: نستعلیق دومین خط ایرانی است که در حدود اوایل قرن ۸ ق در ایران رواج یافت. این خط ترکیبی است از نسخ و تعلیق. از مشخصات بارز آن خوانا بودن و قابلیت فشرده نویسی است که موجب نوشتن مطالب بیشتری در صفحات و خطوط کمتر می شود. میرعلی تبریزی نخستین کسی است که این خط را قانونمند ساخته است.

۴-۳-۶- خط شکسته نستعلیق: این خط سومین خطی است که توسط ایرانیان در اوایل قرن ۱۱ ق برای تندنویسی ابداع شده و دارای دو شکل ساده و پیچیده است که نوع دوم گاهی خط ترسل نیز خوانده می شود. از بزرگترین اساتید شکسته نویس درویش عبدالمجید طالقانی (۱۱۵۰-۱۱۸۵ ق) است.^۴

---

^۱ فدایی، غلامرضا، آشنایی با نسخ خطی و آثار کمیاب، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم اسلامی دانشگاه ها (سمت)، ۱۳۸۶، ص. ۶۲.

^۲ یارشاطر، احسان، خوشنویسی (از سری مقالات دانشنامه ایرانیکا)، متین، پیمان، امیرکبیر، ۱۳۸۴، ص. ۳۵.

^۳ یارشاطر، احسان، خوشنویسی (از سری مقالات دانشنامه ایرانیکا)، متین، پیمان، امیرکبیر، ۱۳۸۴، ص. ۵۰.

^۴ قلیچ خانی، حمیدرضا، درآمدی بر خوشنویسی ایرانی، فرهنگ معاصر، ۱۳۹۲، ص. ۱۰۸.

تصویر شماره ۳۷: شکسته نستعلیق، قطعه خوشنویسی از مرقع حاج حسین نخجوانی، کتابخانه مرکزی تبریز

تصویر شماره ۳۸: نسخ، قطعه خوشنویسی از مرقع حاج حسین نخجوانی، کتابخانه مرکزی تبریز

تصویر شماره ۳۹: سیاه مشق، قطعه خوشنویسی از مرقع حاج حسین نخجوانی، کتابخانه مرکزی تبریز

تصویر شماره ۴۰: کوفی، قطعه خوشنویسی از مرقع حاج حسین نخجوانی، کتابخانه مرکزی تبریز

تصویر شماره ۴۱: نستعلیق، قطعه خوشنویسی از مرقع حاج حسین نخجوانی، کتابخانه مرکزی تبریز

۵- عوامل تخریب کتب خطی و چاپی

عوامل تخریب کاغذ به سه دسته عمده طبقه بندی می شوند:

- ❖ عوامل فیزیکی: نور، حرارت، رطوبت، گرد و غبار
- ❖ عوامل شیمیایی: مواد بکار رفته در خمیر کاغذ و در فرایند تهیه کاغذ، رنگدانه ها و مرکبها، آلاینده های محیطی هیدرولیز و اکسیداسیون
- ❖ عوامل زیستی: حشرات، قارچها، جونندگان و صدمات وارده از طرف انسان.^۱

تصویر شماره ۴۲: انواع آسیب های وارده به کتب

^۱ - بیات، کاظم، مرمت یک جلد کتاب خطی مربوط به قرن ۱۳ه.ق. و نقد و بررسی اقدامات انجام شده، پایان نامه کارشناسی مرمت اشیاء تاریخی - فرهنگی، دانشگاه هنر اصفهان، ۱۳۷۱، ص. ۲۹.

۶- حفاظت و نگهداری کتب خطی و چاپی

- ❖ بهترین گزینه برای نگهداری این آثار قفسه های ریلی لعاب پخته هست.
- ❖ استفاده از روپوش مناسب کار، دستکش و ماسک در هنگام کار با آثار و تعویض کفش یا استفاده از پوشش کفش در هنگام تردد و حضور در مخزن به منظور جلوگیری از انتقال آلودگی های بیولوژیک ضروری است.
- ❖ در صورت مشاهده قارچ زدگی یا کپک باید کار ضدعفونی انجام شود. در صورت عدم وجود امکانات پاک کردن قارچ با قلم موی نرم بزرگ یا جاروبرقی کوچک در هوای آزاد و قرار دادن آثار به مدت کوتاهی در معرض نور خورشید توصیه می شود.
- ❖ ثابت نگه داشتن دما (۱۸ - ۲۰ درجه سانتیگراد)، رطوبت (۴۵-۵۵ درصد) و مقدار روشنایی (۵۰- ۱۰۰ لوکس) و ضدعفونی مخازن در فواصل زمانی مناسب برای جلوگیری از ورود حشرات الزامی است.
- ❖ کتاب ها باید به صورت کاملاً عمود در کنار هم قرار گرفته و به هم تکیه داده نشوند.
- ❖ از قرار دادن کتاب ها به صورت فشرده در کنار هم به دلیل وارد شدن آسیب به عطف و پاره شدن جلد باید اجتناب شود.
- ❖ برای برداشتن کتاب ها از ردیف های عمودی، کتابهای مجاور را به سمت داخل فشار داده و عطف کتاب مورد نظر محکم نگه داشته شده، بیرون آورده شود.
- ❖ از قرار دادن کتابهای بزرگتر به صورت افقی روی کتابهای کوچکتر خودداری شود.
- ❖ مخزن در صورت امکان باید مجهز به سیستم دوربین مداربسته، دزدگیر، درب ها و دیوارهای ضدحریق، درب های ضدسرقت و قفل های ایمنی باشد.

فهرست تصاویر

۱. برهان قاطع، ۱۱۵۹ق.، کتابخانه مرکزی تبریز
۲. مثنوی معنوی، قرن ۱۱ق.، کتابخانه مرکزی تبریز
۳. حقوق الامحر، ۱۸۷۳م.، کتابخانه مرکزی تبریز
۴. قاموس الاعلام، ۱۳۰۸ق.، کتابخانه مرکزی تبریز
۵. شاهنامه، ۱۳۲۲ق.، کتابخانه مرکزی تبریز
۶. دیوان نثار تبریزی، ۱۳۲۴ق.، کتابخانه مرکزی تبریز
۷. کلیات فلکناز و خورشیدآفرین و سروگل، ۱۳۳۰ش.، کتابخانه مرکزی تبریز
۸. المناجات الآلیهات، ۱۳۸۱ق.، کتابخانه مرکزی تبریز
۹. مجموعه عهود، قرن ۱۳ق.، کتابخانه مرکزی تبریز
۱۰. مثنوی عبدی، قرن ۱۱ق.، کتابخانه مرکزی تبریز
۱۱. صورت معاهدات دولتی، قرن ۱۳ق.، کتابخانه مرکزی تبریز
۱۲. بیاض در ادعیه، ۱۲۷۲ق.، کتابخانه مرکزی تبریز
۱۳. برهان قاطع، ۱۱۵۹ق.، کتابخانه مرکزی تبریز
۱۴. دستورالوزراء، قرن ۱۲ق.، کتابخانه مرکزی تبریز
۱۵. دیوان انوری، ۱۲۶۶ق.، کتابخانه مرکزی تبریز
۱۶. دیوان فریدالدین عطار، حدود ۱۶۰۰م.، موزه متروپولیتن
۱۷. قرآن، ۱۴۲۹م.، کتابخانه چستریتی
۱۸. جلد چرمی، مشبک کاری شده دارای سرطبل، قرن ۱۶م.، موزه هنری لوس آنجلس
۱۹. زادالمعاد، ۱۱۶۳ق.، کتابخانه مرکزی تبریز
۲۰. یوسف و زلیخا، ۱۰۱۷ق.، کتابخانه مرکزی تبریز
۲۱. رفیق الغریب، قرن ۱۳ق.، کتابخانه مرکزی تبریز
۲۲. سیاست نامه، ۱۳۲۷ق.، کتابخانه مرکزی تبریز
۲۳. رساله در علم شیمی، ۱۳۰۸ق.، کتابخانه مرکزی تبریز
۲۴. زیارت نامه حضرت زینب، [بی تا]، کتابخانه مرکزی تبریز
۲۵. مناهج الایمان، ۱۳۷۲ق.، کتابخانه مرکزی تبریز
۲۶. رسائل عزالدین عاملی، ۹۶۶ق.، کتابخانه مرکزی تبریز
۲۷. تهذیب اصلاح المنطق، اوایل قرن ۸ق.، کتابخانه مرکزی تبریز
۲۸. دیوان نثار تبریزی، ۱۳۲۴ق.، کتابخانه مرکزی تبریز

۲۹. قاموس الاعلام، ۱۳۰۸ق.، کتابخانه مرکزی تبریز
۳۰. راهنمای نجات از مرگ مصنوعی، [بی تا] کتابخانه مرکزی تبریز
۳۱. سیر و سلوک، ۱۳۶۳ق.، کتابخانه مرکزی تبریز
۳۲. جنگ، قرن ۸ الی ۱۳ ق.، کتابخانه مرکزی تبریز
۳۳. شاهنامه، [بی تا]، مجموعه پرینستون
۳۴. قطعه خوشنویسی از مرقع حاج محمدنخجوانی، کتابخانه مرکزی تبریز
۳۵. دیوان مراثی بایسنقر میرزا، ۸۳۶ق.، کتابخانه مرکزی تبریز
۳۶. دیوان نثار تبریزی، ۱۳۲۴ق.، کتابخانه مرکزی تبریز
۳۷. شکسته نستعلیق، قطعه خوشنویسی از مرقع حاج حسین نخجوانی، کتابخانه مرکزی تبریز
۳۸. نسخ، قطعه خوشنویسی از مرقع حاج حسین نخجوانی، کتابخانه مرکزی تبریز
۳۹. سیاه مشق، قطعه خوشنویسی از مرقع حاج حسین نخجوانی، کتابخانه مرکزی تبریز
۴۰. کوفی، قطعه خوشنویسی از مرقع حاج حسین نخجوانی، کتابخانه مرکزی تبریز
۴۱. نستعلیق، قطعه خوشنویسی از مرقع حاج حسین نخجوانی، کتابخانه مرکزی تبریز
۴۲. انواع آسیب های وارده به کتب

فهرست منابع

۱. افشار، ایرج، کاغذ در زندگی و فرهنگ ایرانی، میراث مکتوب، ۱۳۹۳.
۲. بیات، کاظم، مرمت یک جلد کتاب خطی مربوط به قرن ۱۳ه.ق. و نقد و بررسی اقدامات انجام شده، پایان نامه کارشناسی مرمت اشیاء تاریخی - فرهنگی، دانشگاه هنر اصفهان، ۱۳۷۱.
۳. پورتر، آلبرت، چاپ افست راهنمای کار با ماشین های ورقی، لباف، حمید، آتش، ۱۳۷۸.
۴. رستمی، مصطفی، جلدسازی ایرانیان از سلجوقیان تا قاجار، فرهنگستان هنر، ۱۳۹۲.
۵. رونقی، مریم، حفاظت و مرمت نقاشی روی کاغذ وارائه دو نمونه عملی، پایان نامه کارشناسی مرمت آثار تاریخی، دانشگاه هنر اصفهان، ۱۳۷۲.
۶. سلیمی، همایون، لیتوگرافی (چاپ سنگی)، چارسوی هنر، ۱۳۸۸.
۷. شیمیل، آنه ماری، خوشنویسی اسلامی، شایسته فر، مهناز، موسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۱.
۸. صفری آق قلعه، علی، نسخه شناخت (پژوهشنامه نسخه شناسی نسخ خطی فارسی)، میراث مکتوب، ۱۳۹۰.
۹. قلیچ خانی، حمیدرضا، درآمدی بر خوشنویسی ایرانی، فرهنگ معاصر، ۱۳۹۲.

۱۰. فدایی، غلامرضا، آشنایی با نسخ خطی و آثار کمیاب، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم اسلامی دانشگاه ها(سمت)، ۱۳۸۶.
۱۱. فریدونی، حسنعلی؛ عمادی، مرجان. بررسی عناصر فهرستنویسی نسخه‌های خطی و تعاریف آنها، نشریه الکترونیکی شمس، ۱۳۹۰، دوره ۳، شماره ۱۲ و ۱۳.
۱۲. فضائی، حبیب‌الله، اطلس خط، سروش، ۱۳۹۱.
۱۳. گورکیس، عواد، ساخت کاغذ در دوران اسلامی، عباس اقبال، مجله یادگار، ش. ۹ و ۱۰، خرداد و تیر ۱۳۲۷.
۱۴. نیکنام، مهرداد، آفت‌ها و آسیب‌های مواد کتابخانه، دبیرخانه هیأت امنای کتابخانه‌های عمومی کشور، ۱۳۷۱.
۱۵. مایل هروی، نجیب، کتاب آرایبی در تمدن اسلامی، موسسه چاپ و انتشار آستان قدس رضوی، تابستان ۱۳۷۲.
۱۶. مجرد تاکستانی، اردشیر، راهنمای نقاشی و کتاب آرایبی در ایران، آستان قدس حضرت معصومه، ۱۳۷۲.
۱۷. محمودپور، رضا، دستنوشته‌های راههای شناسایی نسخ خطی، چاپ سنگی و چاپ سربی، ۱۳۹۵.
۱۸. مهاجر، شهروز، چاپ سنگی فارسی از نگاه شرق شناسان، پیکره، ۱۳۹۱.
۱۹. میرزای گلپایگانی، حسین، تاریخ چاپ و چاپخانه در ایران (۱۰۵۰ قمری تا ۱۳۲۰ شمسی)، گلشن، ۱۳۷۸.
۲۰. یارشاطر، احسان، خوشنویسی (از سری مقالات دانشنامه ایرانیکا)، متین، پیمان، امیرکبیر، ۱۳۸۴.

فهرست منابع اینترنتی

۱. https://fa.wikipedia.org/wiki/قطع_کتاب

۲. https://fa.wikipedia.org/wiki/چاپ_سربی

چاپ دستی / https://fa.wikipedia.org/wiki/چاپ_دستی